

УДК 271.222(477.411)-722.51]«14»

Віталій Шуміло, Володимир Чистяков

ДІЯЛЬНІСТЬ МИТРОПОЛИТА ФОТІЯ ТА ПРОБЛЕМА РОЗДІЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ МІЖ МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ¹

DOI: 10.5281/zenodo.7235966

© В. Шуміло, В. Чистяков, 2022. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>, <https://orcid.org/0000-0001-6442-7861>

Метою статті є висвітлення проблемних церковно-політичних подій, що відбувались у процесі розділення Київської митрополії на початку XV ст. Тоді до перманентного військово-політичного конфлікту між Московією та ВКЛ додалась релігійно-духовна боротьба за «спадщину Київської Русі». До цього конфлікту були втягнені й церковні ієрархи – митрополити Фотій та Григорій Цамблак. **Методологія** дослідження базується на використанні як загальнонаукових, так і спеціалізованих методів, таких як історико-генетичний, історико-порівняльний, структурний, біографічний, історіографічний тощо. **Новизна** роботи полягає в аналізі комплексу складних обставин, факторів та причин, які спонукали митрополитів Фотія та Григорія Цамблака – кожного з позицій влади та єпископату тієї держави, на території якої вони перебували, – до збереження цілісності Київської митрополії, а згодом – до першого розділення Руської Церкви й окремого існування митрополітичних кафедр у Києві та Москві. Детально охарактеризовано головні церковно-політичні процеси того часу, висунуто ряд гіпотез щодо проблемних питань в цьому контексті. Проведений аналіз, синтез історичних фактів та поглядів дослідників дав змогу зробити такі **висновки**. По-перше, церковні ієрархи часто були змушені добровільно чи під тиском обставин приймати певну політичну сторону – як це було з митрополитом Фотієм, який саботував, попри певні канонічні й об'єктивні обставини, існування окремої від Москви Київської митрополітичної кафедри. По-друге, вагомим фактором, незважаючи на політичне послаблення Візантії, залишалась Константинопольська патріархія, яка намагалась балансувати між двома сторонами, часто – неуспішно. Нарешті, утворення митрополітичної кафедри в окремих державах на просторі колишньої Русі було природним явищем зрілості пізньофеодальних держав, однак, не завжди ці проблеми вирішувались мирним та канонічним шляхом. Церковне розділення Київської митрополії на початку XV ст. мало вагоме значення для історії православної Церкви на Русі не тільки в цей період, а й загалом в історії Руської Церкви, оскільки значною мірою відобразило (й започаткувало) майбутні тенденції до більш глибокого й остаточного розділення Руської митрополії на Київську та Московську, а відтак – на формування окремих самостійних Української та Російської помісних Церков.

Ключові слова: митрополит Фотій, Григорій Цамблак, Київська митрополія, Візантія, Константинопольський патріархат.

Суперечки навколо Київського митрополітичного престолу, згодом розділеного на Київський та Московський, стали однією з нагальних проблем історії Руської Церкви XIV–XV ст. і одним із ключових моментів у біографії визначного східнослов'янського книжника грецького походження, митрополита Київського та всієї Русі Фотія (+1431). Ми розглянемо діяльність Фотія у світлі проблеми розділу Київської митрополітичної кафедри на початку XV ст. між Великим князівством Московським та Великим князівством Литовським. Саме на початок XV ст. прийшлося особливе загострення конфліктної ситуації, що на певний час призвело до існування двох митрополитів Київських і всієї Русі – Фотія у Московії та Григорія Цамблака у Русько-литовському князівстві.

Київська митрополія відчула певне відсторонення архипастирів від управління місцевими справами ще з XIII ст., після розгрому Київської Русі та зруйнування Києва монго-

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми сучасної української медієвістики. До 600-річчя митрополита Григорія Цамблака (1364–1420)», яка відбулася 28 грудня 2020 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

ло-татарами. Із самого початку правління митрополита Кирила III (був предстоятелем Руської Церкви з 1242 до 1281 рр.) виявляється найбільш характерна риса його керування митрополією – він майже не буває в кафедральному зруйнованому Києві, але присвячує більшу частину свого часу поїздкам по Русі. Наступником Кирила на Київській кафедрі був святий Максим, грек, котрий у 1299 р. вирішив перебратися із розореного Києва на північ Русі, до Володимира-на-Клязьмі, залишаючи за собою титул митрополита Київського як предстоятеля єдиної Руської Церкви.

Після Максима митрополитом Київським став святий Петро, волинянин за походженням, який з 1322 р. практично безвиїзно живе в Москві. По суті, цей крок митрополита Петра поклав початок управління Київського митрополією безпосередньо з Москви та зростання Московії як потужної держави на півночі Русі, що зрештою й призвело до розділення єдиної Київської митрополії на Московську та Київську (а Руської Церкви, відповідно, на Російську та Українську). Саме після цих самовільних перенесень митрополічної кафедри, литовські, київські та галицькі князі, оскільки їх територія належала до окремої від Московського князівства держави, неодноразово намагалися здобути собі й окремого митрополита із осідком у Києві чи Львові.

Проблема розділу Київської митрополічної кафедри особливо гостро постала у першій половині XV ст., за митрополита Фотія. Цією проблемою у тій чи іншій мірі цікавилися багато дослідників. Одним із перших серед дореволюційних істориків увагу діяльності Фотія приділив митрополит Макарій Булгаков (1816–1882). Серед сучасних російських дослідників слід виділити Геліана Прохорова, котрий уклав загальну біографію Фотія; Євгеній Ломізе досліджував, як питання унії вплинуло на церковні розділення XV ст.; Олександр Бобров вивчав ймовірність того, чи був митрополит Фотій замовником літописного зводу 1418–1419 рр.; Анатолій Турилов висвітлив діяльність Фотія в контексті церковної політики XV ст.; процес розділення Київської митрополії на початку XV ст. також досліджував єпископ Григорій (Вадим) Лурье. В узагальнюючих працях з історії Церкви та історії української літератури про діяльність Фотія писали вітчизняні дослідники Іван Власовський, Юрій Пелешенко, архієпископ Ігор Ісіченко та Василь Ульяновський, а також російські історики Церкви Петро Знаменський, Антон Карташов, Микола Тальберг та інші. Досить докладно діяльність митрополита Фотія висвітлив Михайло Грушевський в «Історії України-Руси».

Маємо зауважити, що постать митрополита Фотія, як і його опонента митрополита Григорія Цамблака, в історіографії вважається неоднозначною.

Як відомо, після смерті митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна у 1406 р. гостро постало питання про вибори нового предстоятеля головної митрополічної кафедри. Карташов зазначає, що у самий рік смерті Кипріяна великий князь Московський Василій посварився з очільником Великого князівства Литовського Вітовтом, й межі ними почалася війна². Поміж князів не було й не могло бути згоди у питанні поставлення нового Київського митрополита, єдиного для обох держав, оскільки кожен з них волів бачити головну кафедру Руської Церкви (та її очільника) у себе, а не у супротивника. Як вказує Власовський, Вітовт був доволі байдужим до релігії й у відносинах до Церкви виходив з суто політичних міркувань³. Вочевидь, політичні мотиви були й в основі боротьби Вітовта за окремого православного митрополита у ВКЛ. Архієпископ Ігор Ісіченко також вказує на те, що Вітовт прагнув незалежити Київську митрополію від політичного впливу Московського князівства⁴. Зрозуміло, московський князь Василій в боротьбі за перебування Київського митрополита у Московії, а не в ВКЛ, не менш керувався політичними мотивами, й у свою чергу прагнув незалежити митрополічну кафедру від політичного впливу Русько-литовського князівства, підпорядкувавши Київського митрополита Москві. У боротьбі за Київську митрополію зіткнулися політичні інтереси двох досить сильних держав, які вважали себе спадкоємцями Київської Русі та, відповідно, заявляли своє право й на Київську митрополічну кафедру. У такій складній ситуації Київський митрополит мав займати щонайменше політичний нейтралітет, стоячи як би «над сутичкою», в однаковій мірі проявляти архипастирську турботу щодо Литовської і Московської Русі та не приймати політичного протекторату жодної з протиборчих сторін. Чи так це було в дійсності?

Карташов указував на те, що призначення на посаду Київського митрополита саме Фотія – грека-візантійця – було дещо несподіваним, оскільки «весь хід подій схилився до того, щоб остаточно закріпити практику возведення в митрополити кандидатів – обранців місцевої руської влади»⁵. У першу чергу, на факт обрання Фотія очільником Руської мит-

² Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. Париж, 1959. Т. I. С. 340.

³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк, 1955. Т. I. С. 112.

⁴ Ігор (Ісіченко), архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні: Конспект лекцій для студентів духовних шкіл. Харків, 1999. С. 104.

⁵ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 339.

рополії вплинув московський князь Василій, син Димитрія Донського; він безпосередньо звернувся до Константинопольського патріарха Матфія з проханням прислати митрополита із середовища греків. Перед тим литовський князь Вітовт сам обрав собі кандидата в митрополити – полоцького єпископа Феодосія, також грека, і відправив його до Царгороду, прохаючи: «Поставте його нам митрополитом, щоб він сидів на столі Київської митрополії за старим звичаєм і будував Церкву Божу по-давньому, як наш, тому що, волею Божою, ми володіємо тим містом Києвом»⁶. Проте Константинополем було задоволено прохання московського князя, і на кафедрі митрополита Київського і всієї Русі був поставлений Фотій. Ймовірно, помилка Вітовта полягала в тому, що він відправив до Константинополя заздалегідь обраного кандидата, свого ставленника, у той час як більш гнучкий і дипломатичний Василій дав можливість грекам призначити власну креатуру. Для московського князя важливим був не конкретний кандидат на кафедру Київського митрополита, а сам факт того, що в суперечці Великого князівства Московського з Великим князівством Литовським Константинополь обрав Москву, а не Вільно. В Константинополі зрозуміли посил Москви й призначили Фотія, людину, цілком віддану інтересам візантійського імператора та Константинопольського патріархату, тим самим створивши прецедент на багато століть вперед, *de facto* затвердивши поділ Київської митрополії, яка, *de jure*, була ще єдина.

Рік народження майбутнього митрополита невідомий, проте достеменно відомо, що він походив із старовинного візантійського міста-фортеці Монемавсія (півострів Пелопоннес). Згідно з його Духовною грамотою, ще з юності він відмовився від світського життя й постригся в ченці під духовним окормленням старця Акакія. У 1397 р. Акакій був поставлений у митрополита Монемавсії, а Фотій, зазначає Прохоров, «став при ньому чимось на зразок єпархіального чиновника»⁷. Як вказує дослідник, одного разу, перебуваючи за дорученням Акакія у Константинополі, Фотій «несподівано для самого себе та всупереч його супротиву 1 вересня 1408 р. був рукопокладений патріархом Матфієм у митрополита “Київського і всієї Русі”»⁸.

Причиною відмови Царгородського патріарха Матфія та візантійського імператора Мануїла князю Вітовту історик вважає уявлення візантійців про те, що постання Києво-Литовської митрополії відділило б її від загальноруської (у Прохорова – «всеросійської») митрополії Київської та всієї Русі. На думку дослідника, за задумом Константинопольської патріархії Фотій повинен був підтримувати єдність Руської митрополії, попри політичне розділення території колишньої Київської Русі. Можливо, у Константинополі дійсно міркували саме так, виходячи із власної концепції церковно-політичної єдності Римської (Візантійської) імперії, калюкою переносячи свої уявлення на Русь, проте з тексту звернення Вітовта аж ніяк не випливає, що Вітовт задумав поділ єдиної Руської митрополії на дві частини, а руських архієреїв у ВКЛ, які обрали свого кандидата на київський престол, єдність Київської митрополії не хвилювала. Окрім того, ідея «збереження єдності Руської митрополії» не пояснює цілком, чому Константинополь віддав перевагу Москві, а не Києву, тобто Московському князівству перед Русько-литовською державою. У цьому протистоянні Константинополь не був нейтральним. Вибравши одну зі сторін, як уже було сказано вище, греки, свідомо чи ні, спровокували-таки поділ Київської митрополії, який незабаром і трапився.

Імовірно, саме з цієї причини (ідеї церковної єдності Русі), за наказом митрополита Фотія, – на думку Боброва – було створено загальноруський митрополічний літописний звід 1418–1419 рр. Як пише дослідник, «виконавцем роботи з написання ряду повістей для включення в цю видатну пам’ятку літописання був, вірогідно, чернець Троїце-Сергієвого монастиря Єпіфаній Премудрий, а “замовником” написання твору в цілому – митрополит Київський і всієї Русі Фотій, тому ми і називаємо його “Літописний звід митрополита Фотія”»⁹.

Слід сказати, що думки дослідників у питанні датування подій значно розходяться. Це стосується передусім дати обрання Фотія Київським митрополитом: Карташов та Прохо-

⁶ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 340.

⁷ Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. *Словарь книжников и книжности Древней Руси / АН СССР. ИРЛИ; Отв. ред. Д.С. Лихачев. Ленинград, 1989. Вып. 2 (вторая половина XIV – XVI в.). Ч. 2: Л–Я. С. 475.*

⁸ Там само.

⁹ Бобров А.Г. *Летописный свод митрополита Фотия. Труды отдела древнерусской литературы. Санкт-Петербург, 2001. Т. 52. С. 137.*

ров називають 1 вересня 1408 р.¹⁰, Власовський – 1 вересня 1407 р.¹¹, Пелешенко – 1 вересня 1409 р.¹²

Через рік після висвячення на митрополита Фотій прибув до Києва – кафедрального міста Руської Церкви. Як вказують Власовський та Ісиченко, Вітовт спочатку не хотів приймати Фотія, проте згодом таки прийняв його як митрополита після обіцянки останнього проживати в Києві та опікуватися православною Церквою в Литовській Русі¹³. Втім у працях Карташова та Прохорова цей факт не згадується. Українські дослідники зазначають, що Фотій обіцянки не дотримав і незабаром переїхав до Москви (Власовський вказує на місяць перебування Фотія у Києві¹⁴, Ісиченко – на перебування Фотія менше одного місяця взагалі у Литві¹⁵). Власовський саме факт перебування Фотія в Москві, а не в Києві, ставить за одну з головних причин подальшого конфлікту¹⁶. Відповідно, дискусійним є й друге «хронологічне» питання – де і скільки часу провів Фотій до свого від'їзду до Москви. Так, Пелешенко вказує на перебування Фотія у Києві протягом семи місяців¹⁷, Прохоров – близько півроку¹⁸.

Першою справою, якою зайнявся Фотій опісля прибуття до Москви у квітні 1410 р. (Прохоров зазначає, що переїзд митрополита з Києва до Москви було приурочено до Великодня, який в 1410 р. святкувався у квітні), митрополит Макарій Булгаков називає піклування про паству, яка протягом чотирьох років була позбавлена архиєпископського (тобто митрополичого, оскільки в Московській Русі не бракувало власне архиєреїв) окормлення¹⁹. Втім, паства в Литві не менш за московську потребувала митрополичого опікування, тому такий стрімкий переїзд митрополита до Москви, напевно, повинен пояснюватися не тільки пастирською турботою про вірних.

В контексті нашої теми не можна обійти увагою таке важливе питання, як тісні відносини, що існували між митрополитом Фотієм і Константинопольською церковною та світською владою; цієї проблеми торкалися грецький дослідник Ніколай Іоаннідіс та Геліан Прохоров. Зокрема, останній вказував, що в 1411 р. (або 1414 р.) за посередництва Фотія було укладено шлюб між дочкою московського князя Анною та спадкоємцем візантійського престолу Іоанном, завдяки чому між Царгородом і Москвою встановився не тільки церковний та політичний, а й династичний зв'язок²⁰.

У праці «Відносини Константинопольської Церкви з Росією у XV ст.» архимандрит Ніколай Іоаннідіс вказує на те, що під час підготовки унійного собору з питання об'єднання Західної та Східної Церков (який згодом відбувся у Флоренції) патріарх Іосиф II сподівався на значну фінансову допомогу Москви²¹; більше того – Москва мала взяти на себе основну частину витрат з православної сторони, і забезпечити це мав митрополит Київський і всієї Русі Фотій: «Бо приїде Фотій Російський з великими коштами і з сумою більше ста тисяч червінців, імператор з легкістю зможе отримати від нього з цих грошей п'ятдесят тисяч», – цитує Іоаннідіс слова патріарха Іосифа в переказі візантійського історика, диякона Сильвестра Сіропулоса²². «Безсумнівно ... що візантійці сподівалися на допомогу митрополита Фотія, який, будучи греком за походженням ... знаходився в тісних відносинах з Матір'ю Церквою та її видатними духовними постатями», – робить висновок грецький дослідник²³. Вочевидь, такої великої фінансової допомоги від литовського князя Вітовта Константинополь очікувати не міг.

Згодом московський князь через посередництво митрополита Фотія віддячив імператору та патріарху й надав Константинополю великий грошовий дарунок, формально – для монастиря Пантократор, але з тим, щоб зять князя візантійський імператор Іоанн міг застосувати ці кошти для власних потреб. Ось як про це пише грецький історик: «Його при-

¹⁰ Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 340.

¹¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112.

¹² Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Системно-жанрив. Духовні інтенції. Постаті. Київ, 2012. С. 302.

¹³ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112; Ігор (Ісиченко), архиєпископ. Історія Христової Церкви в Україні. С. 104.

¹⁴ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112.

¹⁵ Ігор (Ісиченко), архиєпископ. Історія Христової Церкви в Україні. С. 104.

¹⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112.

¹⁷ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 302.

¹⁸ Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475.

¹⁹ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. Москва, 1994–1996. С. 873–879. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Makarij_Bulgakov/istorija-russkoj-tserkvi/.

²⁰ Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 477.

²¹ Николай (Иоаннидис), архимандрит. Отношения Константинопольской Церкви с Россией в XV в. Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы международной научно-богословской конференции. Москва, 2008. С. 216–217.

²² Там само. С. 216.

²³ Там само.

хильність Матері Церкві видно і з того грошового подарунка, який він зробив для монастиря Пантократор і завдяки якому імператор Іоанн VIII зміг приїхати на Флорентійський Собор в красивому дорожному екіпажі», і далі цитата з візантійського джерела: «Цар отримав багато золотих, які пан Фотій Руський пожертвував на [обитель] Христа Пантократора, використав на власні потреби й зробив собі вишиту золотом нашивку на кареті, а на ефетиріди своїх фургонів – вишиті золотом шати із хвилястої золотої тканини, щоб, прямуючи таким чином по Італії, придбати там славу великого государя»²⁴. Певною мірою це пояснює, чому на київську кафедру було призначено Фотія, а не ставленика Литви полицького єпископа Феодосія, і чому сам Фотій, попри обіцянку, не залишився в Києві, а переїхав до Москви.

Прибувши до Москви, Фотій побачив, що митрополиче господарство перебувало у крайній занедбаному стані, а після нашестя хана Едигея в 1408 р. ще й було значною мірою розкрадено й знаходилося у володінні князів та бояр. Тому відновлення на Москві митрополичого господарства було для нового митрополита нагальною задачею. Цікаво, що заради цього він не побоявся увійти в конфлікт з московським князем Василієм і навіть послав йому дві грамоти, у яких дорікав князеві в тому, що той «Церковь Божию уничижил ... разорявудя, взимая неподобаяющая», ставлячи в приклад благочестивих візантійських імператорів, князів-предків та батька Василя – московського князя Димитрія Донського²⁵.

Митрополит Макарій, Карташов, Прохоров загалом позитивно оцінюють діяльність митрополита Фотія у цьому напрямку²⁶. Макарій, приміром, зазначає: «Фотій із запалом приступив до збирання розкраденого, і опісля багатьох клопотів і неприємних сутичок із людьми сильними та знатними досяг бажаного, хоча й нажив собі багато ворогів»²⁷. Як приклад можна вказати на повернення у 1413 р. до митрополії села Кудринське²⁸.

На думку цих дослідників, саме активна діяльність Фотія у справі відновлення московського митрополичого господарства й зумовила появу наклепів на митрополита, що призвело до загострення стосунків з великим князем Василієм, й навіть із правителем Русько-литовського князівства Вітовтом²⁹. Зокрема, у Никонівському літописі під 1414 р. про конфлікт з московським князем сказано: «Возсташа неблазии челоуецы на Фотия митрополита и сотвориша на него клеветы к сыну его великому князю Василию Дмитриевичу, многож клевет нанесоша Фотию митрополиту на великаго князя и ссориша их и сотвориша нелюбие»³⁰.

Конфлікт з Вітовтом докладно описують Грушевський, Власовський та Ульяновський³¹. Вони зазначають, що митрополит Фотій саме збором данини з русько-литовських земель підбурих проти себе великого князя литовського, головного ініціатора майбутнього розділення Київської митрополичої кафедри. Як зазначає Ульяновський, за часів Фотія на киево-руських землях «церковні справи занепадали, єпархії хиріли, зменшувалася кількість вірних, нагляду вищої духовної влади за справами духовними майже не існувало» саме через те, що Київський митрополит «сидів у Москві»³². Дослідник звертає увагу на той факт, що у Великому князівстві Литовському «українська й білоруська людність десятиліттями не бачила свого наставника. Разом з тим, митрополити з Москви збирали податок з литовської території, і це викликало незадоволення місцевої влади»³³, – не тільки світської, але й церковної. За таких обставин, митрополичого господарства, подібного до московського, у Києві не було і бути не могло, й місцеві мешканці розуміли, що їх кошти йдуть на зміцнення сусідньої, часом ворожої (адже події відбуваються під час війни між князями Вітовтом та Василієм), держави.

Так, у грамоті Вітовта написано: «Размотрели есмо издвана, штожь митропольи Киевской Церковь не строится, но скудеет: митрополитов колько было за нашу память? Церкви не строили, как было издавна. Но сколько церковных приходов поемлючи, на иная места носили и давали. Иконы честны, златом окованы и иная многа ценная, и всю честь

²⁴ Николай (Иоаннидис), архимандрит. Отношения Константинопольской Церкви с Россией в XV в. С. 217.

²⁵ Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475.

²⁶ Макарій (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 873; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 340–341; Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475–476.

²⁷ Макарій (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 873.

²⁸ Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475.

²⁹ Макарій (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 873; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 341; Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 475.

³⁰ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. Полное собрание русских летописей. Москва, 2000. Т. XI. С. 223.

³¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5: Суспільнополітичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. С. 398–400; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112; Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Київ, 1994. Книга 1: Середина XV – XVI століття. С. 25.

³² Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 25.

³³ Там само.

церковною Київської митрополії інде относили»³⁴. Грушевський більш докладно подає відомості зі скарження великого князя: «позаберали й повиносили церковні річі й сьвяти: страсти Христові, скиптр і сандалії Богородиці, святі ікони золотом ковани, й інші дорогоцінні річі, всю церковну касу київської митрополії, що постарали ся й подавали Церкві давні князі на свою честь і пам'ять, срібло й убори церковні – хто зможе порахувати, кілька вони того повиносили?»³⁵ І далі, пише Грушевський, у грамоті звинувачено самого митрополита Фотія в тім, що він «хоч пообіцяв Вітовту, не жив у Києві, і ще гірше спустошив митрополію»³⁶.

Такий ретельний перелік церковного майна, що було вивезене митрополитом Фотієм та його попередниками з литовської Русі до московської, свідчить, на нашу думку, про те, що князю могли бути надані докладні реєстри «позабираного» разом зі скаргою місцевих єпископів та духовенства на московського ставленика. Все це означає, що не лише великий князь був обурений поведінкою Київських митрополитів й, зокрема, Фотія, який не дотримав свого слова і не зостався в Києві, а й самі литовсько-руські православні були невдоволені тим, що їх предстоятелі-митрополити, хоча й носили титул «Київських і всієї Русі», але турбувалися лишень про її московську частину.

Так чи так, але конфлікт між митрополитом Фотієм та великим князем Вітовтом продовжував наростати. У 1411–1412 рр. Фотій ще зміг безперешкодно відвідати Литовсько-руське князівство, де 8 вересня 1412 р. висвятив єпископа луцького Євтимія³⁷, деякий час перебував на Волині й Галичині³⁸, проте далі суперечності досягли критичної межі. Коли в 1413 р. Фотій захотів, як пише Прохоров, «або примиритися з Вітовтом, або піти до Константинополя для зустрічі з патріархом, його було пограбовано й відправлено до Москви»³⁹. Власовський вказує саме на збирання Фотієм данини з українсько-білоруських парафій як головну причину його пограбування та відправлення до Москви. Вітовт, цитує Власовський Никонівський літопис, «не любив цього [збору данини], щоб з його області в іншу область данини виносили, і розгнівався на Фотія-митрополита та наказав зі всього його ограбувати та ні з чим на Москву відпустити»⁴⁰. Вірогідно, це була «остання крапля» терпіння. Як пише дослідник, «поступовання митрополита Фотія викликало нову акцію князя Вітовта у справі створення окремої литовської митрополії»⁴¹.

У 1414 р. Вітовт скликав Собор з русько-литовських єпископів (полоцького архієпископа Феодосія, чернігівського Ісакія, луцького Діонісія, туровського Євтимія, смоленського Севастіяна, володимирського Герасима та холмського Харитона) для поставлення на Литовську Русь окремого митрополита. Питання легітимності церковного собору з поставлення для ВКЛ окремого від Москви Київського митрополита є найбільш дискусійним та неоднозначним.

Скликавши русько-литовських єпископів, як зазначають більшість дослідників, Вітовт відрядив послів до Константинопольського патріарха Євтимія (1410–1416) з проханням поставити Київським митрополитом Григорія Цамблака (1364–1420), якого хотів бачити на Київському престолі ще святитель Кипріян (1336–1406). Цікаво, що, приміром, Воскресенський літопис дещо інакше інтерпретує цю подію: «...і поставиша его [Григорія Цамблака], м'сяця ноября 15 день, не по правиломъ святыхъ, не шля къ Царюграду»⁴². Аналогічні дані подає також Софійський другий літопис⁴³. Слід, однак, зауважити, що обидва літописи походять з Північної Русі й відображають офіційну точку зору великих князів московських та їх церковної політики. Як причину свого прохання Вітовт – мотивуючи свою просьбу «жалобами многими» на митрополита Фотія – вказував на те, що Фотій не опікувався справами русько-литовських єпархій і переносив до Москви майно Київської митрополії.

Свідчень про життєвий шлях Григорія Цамблака збереглося не так багато. Григорій походив із аристократичного роду Цамблаків, різні представники якого обіймали високі посади у Візантії, Болгарії та Молдові. Зараз переважною більшістю науковців прийнята думка, що майбутній митрополит народився близько 1364 р. у тогочасній столиці Болгарії Тирнові. У тому ж місті, як зазначає Пелешенко, він здобув чудову освіту, яку згодом

³⁴ Цит. за: Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 25.

³⁵ Цит. за: Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій ... в українсько-руських землях XIV–XVII в. С. 398–399.

³⁶ Там само. С. 399.

³⁷ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 302.

³⁸ Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій... С. 398.

³⁹ Прохоров Г.М. Фотій, митрополит Київский и всея Руси. С. 477. Грушевський вважає, що це відбулося в 1414 р., див.: Грушевський М.С. Вказ. праця. С. 399.

⁴⁰ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 112.

⁴¹ Там само.

⁴² Летопись по Воскресенскому списку. Полное собрание русских летописей. Москва, 2001. Т. VIII. С. 88.

⁴³ Софійская вторая летопись. Полное собрание русских летописей. Москва, 2001. Т. VI. Вып. 2. С. 41–42.

продовжив на Святий Горі Афон⁴⁴. За викликом митрополита Київського і всієї Русі Кипріяна він поїхав до Москви, але коли Григорій Цамблак був у дорозі, Кипріян помер, і майбутній митрополит залишився у Литві, де здобув симпатії з боку Вітовта завдяки своїй вченості. Аналізуючи біографію та велику літературну (проповідницьку) діяльність Григорія Цамблака та ставлення до нього митрополита Кипріяна, Пелешенко пише: «не виключено, що літній митрополит вже попередньо домовився з князем Вітовтом про поділ київської митрополії на московську та литовську, а кандидатом на останню став саме Кипріянів земляк Григорій Цамблак»⁴⁵.

Цікавий факт подає Грушевський, покликаючись на один зі старовинних літописів: «Не обійшлося однаке без проби мирного полагодження справи. В одній з літописних компіляцій, під тим самим роком, де читається звістка про подорож Фотія на Литву – миритися з Вітовтом, стоїть записка, що Цамблак їздив до Москви. Порозуміння не удалося, і справа пішла проломом»⁴⁶.

Як пише Знаменський, греки відмовили Вітовту у справі поставлення Григорія Цамблака митрополитом з огляду на тісні зв'язки між князівством Московським та Константинополем⁴⁷, зокрема, й через політичний династичний шлюб. З іншого боку, Грушевський, Власовський та Карташов вказували на те, що посольство Вітовта чекало відповіді спочатку до дня Успіння Богородиці 28 серпня 1415 р., згодом до дня св. ап. Филипа (27 листопада), і лише на третьому елекційному соборі в Новоградку 27 листопада 1415 р. у митрополита Київського і всієї Русі помісним литовсько-руським Собором був поставлений Григорій Цамблак⁴⁸. Власовський оцінює проведення Новоградівського собору як «звернення до соборного голосу Церкви у цій справі»⁴⁹, оскільки русько-литовські архиєреї та духовенство не поспішали з поставленням власного митрополита, сподіваючись на мирне і канонічне вирішення цієї справи з Константинополем. Саме тому робота Собору розтягнулася на цілий рік і пройшла в три сесії.

Софійський перший літопис негативно оцінює діяльність Вітовта з приводу обрання на Київській митрополітській стіл русько-литовським Собором власного кандидата попри те, що Константинополь відмовив в цьому князю та Собору: «...князю великому Витовту тако изволшу по своему хотѣнню, собравъ епископы крестьянькыя, иже въ области его живущи, ... и тѣми епископы постави Киеву митрополита Григорья болгарина...»⁵⁰. На факті самостійності Собору наголошували також російські дослідники митрополит Макарій, Карташов, Тальберг⁵¹. Саме проголошення окремого литовсько-руського митрополита можна вважати апогеєм конфлікту навколо Київської митрополії.

Дискусійним є також питання щодо вільного / не вільного волевиявлення учасників Новоградівського собору 1415 р. Зокрема, Софійський другий літопис, відображаючи офіційну позицію московського князя, так описував цю подію: «Тое же осени Витофть собравъ епископы ..., и рече к нимъ: “Аще не поставите митрополита в моеи области, то злѣ умрете”. Они же неволею поставиша на Киевѣ митрополита...»⁵². Зовсім інакше ця подія описана в Густинському літопису, автор якого використав староруські, польські, литовські, візантійські та інші відомі йому літописи і хроніки; в статті під 6923 (1415) р. в літописі сказано: «Они же [епископи-учасники Новоградівського собору] видающе доброе желаніе князя [Витовта] повинушася повелѣнню его, и согласившеся всѣ епископы, и весь освященный соборъ, и всѣ бояре, избраша себе на митрополию благоговѣйна мужа Григорія Цемивляка»⁵³. Отже, літописи значною мірою відображали суб'єктивне ставлення авторів до бурхливих церковних подій поч. XV ст.

Думку про те, що литовсько-руські єпископи діяли під примусом князя Вітовта, підтримали Карташов, Тальберг⁵⁴ та інші російські дослідники. З іншого боку, Власовський наголошував на вільному обранні Цамблака митрополитом⁵⁵, а Ульяновський у справі обрання литовського митрополита взагалі головними ініціаторами вважає єпископів, кня-

⁴⁴ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 255.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій... С. 400.

⁴⁷ Знаменський П.В. История Русской Церкви. Москва, 2000. URL: http://www.orthedu.ru/books/znam_rpz/znam2.htm.

⁴⁸ Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій... С. 401; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 113–114.; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 342–343.

⁴⁹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 113–114.

⁵⁰ Софійская первая летопись старшего извода. Полное собрание русских летописей. Москва, 2001. Т. VI. Вып. 1. С. 536.

⁵¹ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 874; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 343; Тальберг Н. История Русской Церкви. Джорданвилл, 1959. С. 133–134.

⁵² Софийская вторая летопись. С. 41–42.

⁵³ Густинський літопис. Збірник козацьких літописів. Київ, 2006. С. 111.

⁵⁴ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 342–343; Тальберг Н. История Русской Церкви. С. 134.

⁵⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 114.

зів та бояр, а не князя Вітовта⁵⁶. Пелешенко вказує на те, що «українські та білоруські єпископи за підтримки князя Вітовта вирішили позбутися церковної залежності від Москви»⁵⁷, тобто литовсько-руські архиєреї, обурені поведінкою митрополита Фотія, – який, як вони вважали й писали про це в Константинополь та особисто Фотію, діяв не на користь місцевої Церкви, – у своїй спробі незалежитись від московської церковної влади опиралися на великого князя Вітовта. Тут інтереси єпископату та князя зійшлися, тому про примус зі сторони світської влади на церковну в цьому випадку навряд чи справедливо казати.

За версією Карташова, литовські єпископи були вимушені виправдовувати свій вчинок в особливій окружній грамоті, «яка є прикладом дуже слабкої аргументації»⁵⁸. В соборному рішенні, як пише Ульяновський, учасники Собору посилалися на Апостольські правила, де зазначалося, що два чи три єпископи можуть обрати й висвятити старшого архиєпископа чи митрополита. Згадувалися «прецедент з Климом Смолятичем й автокефалія Сербської та Болгарської церков»⁵⁹. Собор вважав неприпустимим підкорення Церкви державній, тобто світській, владі, що, на думку соборян, проявлялося у висвяті патріархом призначених імператором митрополитів⁶⁰. Карташов серед аргументів учасників Собору називав також рівну у православних єпархіях благодать Святого Духа та симонію у Константинополі, хоча, як вказував автор, «за день до цього, тобто 14 листопада, вони ще згодні були отримати звітди поставленого їм архиєпископа, якби такий з'явився»⁶¹. Князь Вітовт, у свою чергу, звернувся з окремим посланням до Східних Церков, де писав про численні провини митрополита Фотія, звинувачуючи патріарха та митрополита в тому, що призначення Фотія Константинополем відбулося ціною підкупу тощо. Соборну грамоту підписали Феодосій, архієпископ Полоцький, та єпископи Ісакій Чернігівський, Діонісій Луцький, Герасим Володимирський, Геласей Перемишльський, Севастіян Смоленський, Харитон Холмський, Євтимій Туровський. Грушевський наголошував на тому, що Собор складався не лише з архиєреїв, але й з «духовенства, князів і бояр з українських і білоруських земель Литви й Польщі до Новгороду»⁶², що засвідчувало вільний характер скликання Собору, дискусій на ньому та прийнятого рішення. Думається, якби Вітовт мав бажання поставити свого митрополита, незважаючи на думку Візантії та православного духовенства ВКЛ, то він зробив би це швидко, єдиним вольовим рішенням, не вичікуючи цілий рік і не тричі збираючи Собор, який, до того ж, складався не лише з духовенства, але й з мирян. Для прийняття вольового рішення йому було б достатньо зібрати невелику групу архиєреїв та, натиснувши на них, взяти їх підписи.

Збереглося послання русько-литовських єпископів до митрополита Фотія, написане, як вважає Макарій Булгаков, на Соборі чи після його проведення⁶³. У цьому посланні литовсько-руські архиєреї писали митрополиту, що вони «терпіли досі його неправне поводження, але довідавшись й переконавшись про ... його учинок, який навіть не хочуть назвати через сором, більше не можуть уважати його своїм митрополитом»⁶⁴. На думку митрополита Макарія, Фотій імовірно визнавав справедливність обвинувачень, оскільки не виправдовував ні себе, ні своїх попередників⁶⁵, хоча остаточно це питання залишається нез'ясованим.

Оцінки істориками поставлення Григорія Цамблака митрополитом Київським кардинально різняться між собою. Наприклад, Власовський, Ульяновський, Пелешенко вважають рішення Собору канонічним⁶⁶. Як пише Пелешенко, «варто зауважити, що православні єпархії Великого князівства Литовського мали канонічні права на окремого митрополита, оскільки перебували у фактично самостійній державі»⁶⁷. З іншого боку, Макарій Булгаков, Карташов, Тальберг вважали поставлення Григорія Цамблака митрополитом Київським незаконним рішенням помісного Собору литовсько-руських єпископів⁶⁸. Отже, ар-

⁵⁶ Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 28.

⁵⁷ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 257.

⁵⁸ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 343.

⁵⁹ Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 28.

⁶⁰ Pelesz J. Geshichte der Union ruthenischen Kirche mit Rom von de ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Wien, 1878. Bd. 1. S. 360–362; Яцимирский А.И. Григорий Цамблак: Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург, 1904. Див. також: Саббатовский А. Митрополит Григорий Цамблак. СПб., 1886.

⁶¹ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 343.

⁶² Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій... С. 401.

⁶³ Макарій (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 876.

⁶⁴ Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій... С. 401.

⁶⁵ Макарій (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 876.

⁶⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 113–114; Ульяновський В.І. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. С. 26–28; Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 257.

⁶⁷ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... С. 257.

⁶⁸ Макарій (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 876; Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 342–343.

гументи «за» й «проти» рішень цього Собору розділилися, як і в XV ст., за національно-державною ознакою.

Фотій у відповідь на дії Вітовта та українсько-білоруських архиєреїв видав власне окружне послання «О нынешнем новом разрушении и мятежи церковнем» та на Соборі у Москві викляв усіх єпископів – учасників Собору в Новогрудку. Як вказують Грушевський, Карташов та Прохоров, Фотій у посланні перш за все картав західноруських єпископів, дипломатично не торкаючись головного ініціатора розділення митрополії – великого князя Вітовта Кейстутовича⁶⁹. Ймовірно, Фотій сподівався на примирення з литовським князем, про що він писав так: «надеюсь на человеколюбие Божие, еже быти тому вскоре»⁷⁰. На наш погляд, це може бути також побічним свідомством того, що Фотій усвідомлював добровільне волевиявлення русько-литовських єпископів, тому усю провину за «мятеж церковный» він покладав не на князя, а на архиєреїв. У посланні Фотій заперечував обвинувачення литовсько-руськими єпископами Константинопольського патріархату в симонії, у свою чергу обвинувачуючи полоцького єпископа Феодосія та новопоставленого митрополита Григорія у цьому злочині під час спроби поставлення на Київську митрополічу кафедру. Зазначимо побіжно, що матеріальні можливості митрополита Фотія та Григорія Цамблака були далеко не на користь останнього, тому звинувачення Цамблака в симонії навряд чи доречно.

Як зазначав Знаменський, митрополит Фотій розіслав також окружні послання, у яких акцентував на незаконності поставлення Григорія та вимагав, щоб православні у киево-руських землях не мали з ним спільності як із незаконним пастирем⁷¹. У Софійському першому літописі вміщено послання Фотія, де митрополит писав: «Тои мятежникъ церковный зовется митрополитом киевскимъ, а поставленъ есть от неправеднаго зборища в литовскомъ в Новѣгородѣ, не избраниемъ святыхъ отецъ ..., но паче мучительскы и самозаконно его сдѣяше...»⁷² У зв'язку з цим зазначимо такий факт: попри невизнання митрополита Григорія Константинополем та проклять з Москви митрополита Фотія, ми не знаємо випадків невизнання Цамблака митрополитом Київським зі сторони власне киево-руського духовенства. Якщо такі поодинокі випадки й мали місце, вони були настільки неістотні, що не позначилися навіть в московських, ідеологізованих і тенденційних, джерелах. Навіть Карташов, найбільш упереджений щодо Григорія Цамблака, вимушений був признати: «з дивною неувагою ставилися в Литві до патріарших проклять, і не ними припинено було заколот, а добровільним видаленням самого Цамблака з кафедри, придбаной ним такою дорогою моральною ціною...»⁷³ На нашу думку, це є найбільш переконливим свідченням про те, що обрання власного – окремого від Москви – Київського митрополита носило характер добровільного волевиявлення всієї повноти помісної Церкви литовської Русі⁷⁴.

У спробі припинити церковне розділення Київської митрополії Фотію активно сприяв Константинопольський патріарх Евтимій II. Як вказує Лур'є, очільник Константинопольської Церкви позбавив Григорія Цамблака сану, прокляв його та піддав анафемі (Карташов датою цієї події називає 1415 р.⁷⁵), а в Москві анафему Цамблаку за наказом Фотія було включено до щорічного чину Торжества Православ'я⁷⁶. Серед дослідників немає одностайної думки щодо оцінки відлучення від Церкви (анафемі) митрополита Григорія Цамблака. Зокрема, сам Фотій у своєму окружному посланні писав: «прельщенный Григорьи и порицая (обещая) многая имена, и не послуша его, но и еще из сана священничества изверже его вселенский патриарх и прокля и едва убежа казни»⁷⁷. З цього уривку можна зробити висновок, що Григорій був відлучений від Церкви ще до свого постав-

⁶⁹ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344; Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 478.

⁷⁰ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.

⁷¹ Знаменский П.В. История Русской Церкви.

⁷² Софийская первая летопись старшего извода. С. 538.

⁷³ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.

⁷⁴ У цьому контексті доречно нагадати про прецедент призначення на Київську митрополічу кафедру московським князем Димитрієм Донським у 1375 р. свого духівника попа Дмитра, який майже півтора роки керував митрополією, навіть не маючи єпископського сану, й увійшов в історію Церкви під прізвиськом Митяй. Призначення Митяя – спочатку вольовим рішенням князя, а згодом, під тиском державної влади, обрання Митяя київським митрополитом на соборі «великоруських єпископів», спричинило потужний спротив у церковному середовищі Московської Русі й призвело навіть до арешту князем Димитрієм суздальського єпископа Діонісія (див.: Турилов А.А. Митяй. *Большая российская энциклопедия*. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2218338). Нічого подібного під час та після виборів київським митрополитом Григорія Цамблака у ВКЛ не відбувалося.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Лур'є В.М. Русское православие между Киевом и Москвой: Очерк истории православной традиции между XV и XX веками. Москва, 2009. С. 21.

⁷⁷ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.

лення на Київську митрополічу кафедру (такої думки дотримується Карташов⁷⁸). Власовський водночас не згадує про причини анафемі Григорія Цамблака, а Грушевський взагалі піддає сумніву сам факт анафемі, оскільки ми дізнаємося про неї лише з послання самого Фотія: «В Царгороді Цамблака не посвятили. Фотій каже в своїм посланію навіть, що його там у Царгороді ... позбавили священства й проклинали, але це виглядає вже дуже мало правдоподібно», і додає: «Московські історики церкви вірять в тім Фотієві на слово»⁷⁹.

Згодом, у 1416 р., митрополит Фотій написав про розділення Київської митрополії до Константинопольської патріархії та в тому ж році, зазначає Прохоров, отримав зі своїм же гінцем послання-відповідь⁸⁰. Ломізе акцентує увагу на тому, що новий патріарх Іосиф II знову розглянув справу Григорія Цамблака і направив близькі за текстом послання до Фотія та московського князя Василя⁸¹. На початку послань патріарх запевнив митрополита та князя в тому, що не буде давати послаблення Цамблаку («никако да не будет от нас послабление»). Далі коротко повідомлялось про рішення Синоду, котрий піддав таки анафемі митрополита Григорія. І нарешті, Фотію пропонувалося якомога швидше прибути до Царгороду для чергового розгляду справи Цамблака, якого, як сподівались у Константинополі, Вітовт змістить на вимогу імператора та патріарха. Слова патріарха підтвердив у своїх посланнях Фотію та Василю й імператор Мануїл II Палеолог, сват московського князя. До Константинополя запрошувався також і Григорій Цамблак, проте обидва митрополита до столиці Візантійської імперії не поїхали.

На думку Лурье, Фотій не поїхав до Константинопольського патріарха через передчуття того, що Іосиф II збирається визнати обрання Григорія Цамблака митрополитом Київським⁸². Як пише дослідник, «про те, що факт визнання відбувся насправді, говорить той факт, що на Літургії, котру служив митрополит Григорій під час католицького собору у Констанці (1414–1418 рр.), причащались офіційні послани візантійського імператора»⁸³. На мові дипломатії це означало, що митрополит Григорій представляв не лише себе особисто й свою митрополію, а, як мінімум, Константинопольський патріархат: «Але після смерті митрополита Григорія патріарх відновлює колишній порядок, і з 1420 року західноруські епархії знову знаходяться під юрисдикцією Москви»⁸⁴. Як слушно зауважує Ломізе, «визнавши Григорія Цамблака, крім урегулювання кризи в Київській митрополії, патріархія забезпечувала перебування в Констанці поряд з імператорськими послами митрополита своєї юрисдикції»⁸⁵.

Турилов також звертає увагу на той факт, що патріархія та імператор, маючи потребу в військовій допомозі в боротьбі проти турків і в матеріальній допомозі, не були зацікавлені в загостренні конфлікту з Литвою та Польщею⁸⁶. Як вказує дослідник, у Густинському літописі є згадки про те, що патріарх Іосиф II (у Іпатівському літописі згадується патріарх Каліст⁸⁷) врешті визнав обрання Григорія Цамблака митрополитом Київським⁸⁸. «Ці відомості пізнього українського літописця побічно, але надійно підтверджуються даними джерел по історії Констанцького Собору (вони також свідчать, що визнання Константинопольським обрання Г[ригорія] сталося до поїздки Г[ригорія] в Німеччину): у промові, яку митрополит вимовив перед папою, він назвав імператора Мануїла “своім ясновельможним паном” («serenissimus dominus meus» – Acta Concilii. 1923. P. 166), а в хроніці Ульріха Ріхенталя відмічена присутність на літургії, яку служив Г[ригорій], членів візант[ійського] посольства («zwen Hert-zogen von Kriechen» – Richental. 1882. P. 139)», – констатує Турилов⁸⁹.

Митрополит Григорій Цамблак, на жаль, керував Київською митрополією не довго. Історичні свідоцтва, з якими згодні майже всі дослідники, одностайно говорять про смерть уже немолодого митрополита у 1419 р., проте Олександр Яцимирський вважає, що Григорій Цамблак «після таємного залишення митрополічої кафедри» ще прожив більше тридцяти років у Молдові й помер близько 1452 р. у віці 88 років⁹⁰. Макарій Булгаков також

⁷⁸ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.

⁷⁹ Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій... С. 401.

⁸⁰ Прохоров Г.М. Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. С. 478.

⁸¹ Ломізе Е.М. Константинопольская патриархия и церковная политика императоров с конца XIV в. до Ферраро-Флорентийского собора (1438–1499). *Византийский временник*. 1994. № 80. С. 104.

⁸² Лурье В.М. Русское православие между Киевом и Москвой... С. 21.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Ломізе Е.М. Константинопольская патриархия и церковная политика императоров... С. 104.

⁸⁶ Турилов А.А. Григорий Цамблак. *Православная энциклопедия*. Москва, 2006. Т. 12. С. 583–592.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. С. 353.

⁸⁸ Див.: Fijałek J. Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy XIV w. na podstawie źródeł greckich. *Kwartalnik historyczny*. Lwów, 1897. S. 51.

⁸⁹ Турилов А.А. Григорий Цамблак. С. 583–592.

⁹⁰ Див.: Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344.

допускав імовірність того, що Григорій Цамблак просто «залишив Росію»⁹¹, цієї ж думки дотримувався і Карташов⁹². Натомість Грушевський вважав, що «ця гіпотеза стрічається з поважними труднощами, які не знати, чи удасться їй подолати»⁹³.

Після відходу Григорія Цамблака від Київської митрополії Фотію вдалося знову об'єднати під своєю духовною владою всі русько-литовські єпархії. На думку митрополита Макарія, Вітовт міг примиритися з Фотієм з огляду на численні обставини, як от невдоволення багатьох підданих відділенням Литовської митрополії, визволення з в'язниці опонента Вітовта Свидригайла, котрого православні жителі Литви вважали захисником своєї віри тощо⁹⁴. Карташов уважав, що Вітовт визнав владу Фотія через те, що на той час конфлікт Литви з Московією припинився, і замість цього загострилися стосунки Вітовта із Польщею, від якої він бажав відділитися⁹⁵.

У 1420 р. митрополит Фотій, як предстоятель єдиної Київської митрополії, їздив до Новогрудку, щоб взяти участь у переговорах Вітовта з візантійським послом Філантропіном, котрий відвідав Литву після переговорів про унію з імператором Сигізмундом. Як зазначає Ломізе, не виключено, що подібно до Цамблака в Констанці, Фотій представляв тут інтереси не лише своєї митрополії, але й Вселенського престолу⁹⁶.

Після остаточного утвердження на Київській митрополічій кафедрі, Фотій був очільником єдиної Руської Церкви до своєї смерті у 1431 р. Як зазначає Власовський, з огляду на вищеописані події, є безпідставним 1415 р. вважати роком поділу Київської митрополії на Київську та Московську⁹⁷. На думку Турилова, тимчасове розділення Київської митрополії мало велике значення, оскільки певним чином стало прологом до автокефалії Російської Церкви (тобто північної, московської частини КМ) у середині XV ст.⁹⁸ Зазначимо, що суперечки довкола Київської митрополії й надалі не вщухали: після смерті Фотія у Москві обрали кандидатом на Київську митрополічу кафедру рязанського єпископа Іону, в той час як зі сторони Литви у Константинополь був направлений єпископ смоленський Герасим, котрого у 1433 р. царгородський патріарх і висвятив на митрополита Київського і всієї Русі. Після трагічної загибелі Герасима у 1435 р., московський князь знову направив Іону до Константинополя, проте Константинополь вже висвятив на Київську митрополію свого кандидата, грека Ісидора, прихильника унії з Римом – Царгород готувався до Флорентійського собору та йому конче потрібен був власний ставленник на посту предстоятеля єдиної Руської Церкви. Власне, Ісидор був останнім Київським митрополитом, єдиним для обох частин колишньої Київської Русі. Через деякий час після Флорентійської унії та втечі Ісидора з Москви у Рим, 15 грудня 1448 р. московський князь Василій Васильович знову обирає Іону, який до своєї смерті у 1461 р. носить титул митрополита Київського, але навіть не робить спроби поширити свою владу на єпархії українсько-білоруської Русі. Наступник Іони, митрополит Феодосій, вже носить титул «митрополита Московського і всієї Русі». Відтепер шляхи Київської і Московської митрополій на довгі століття розійшлися; за цей час виробилися риси власної національної ідентичності, які призвели кожному з них до формування, відповідно, української та російської православних традицій.

В російській історіографії діяльність митрополита Фотія подається виключно в позитивному аспекті, – він описаний як прихильник «єдності Руської Церкви», таким, що поклав багато сил на подолання розділення Київської митрополії, прибічник єдності всіх Руських єпархій незалежно від політичного поділу земель Київської Русі на Велике князівство Московське та Велике князівство Литовське.

Дійсно, його діяльність на цьому поприщі відбувалася з великою витратою сил та енергії і, принаймні за його життя, завершилася видимим успіхом. Цей аспект діяльності митрополита Фотія яскраво відобразився в його численних посланнях до православних вірян Русько-литовського князівства, у підтримуванні тісних стосунків із Константинопольським патріархатом та візантійським імператором, в активній участі митрополита як у церковних, так і політичних подіях початку XV ст.

Навряд чи є достатні причини сумніватися в щирості його намірів щодо єдності Руської митрополії в контексті політики візантійсько-московських політичних, церковних, й навіть династичних, стосунків. Однак чи було цього достатньо для предстоятеля Церкви,

⁹¹ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. С. 878.

⁹² Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344–345.

⁹³ Грушевський М.С. Суспільно-політичний і церковний устрій... С. 403, кінцеве посилання 1.

⁹⁴ Карташев А. Очерки по истории Русской Церкви. С. 344–345.

⁹⁵ Там само. С. 344.

⁹⁶ Ломізе Е.М. Константинопольская патриархия и церковная политика императоров... С. 104.

⁹⁷ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. С. 115.

⁹⁸ Турилов А.А. Григорий Цамблак. С. 583–592.

до канонічної території якої належали руські землі, розділені політично на дві держави, які, до того ж, знаходилися одна з одною у стані війни?

Така складна ситуація вимагала від предстоятеля, як мінімум, політичного нейтралітету, рівного ставлення до обох частин митрополії, за якого Київський митрополит ніс би виключно архипастирське окормлення ввіреної йому пастви в політично розділеній, але церковно ще єдиній Русі. Приклади, коли митрополити виступали в якості примирителів ворогуючих і воюючих один з одним руських князів, нам подає епоха феодальної міжусобиці в Києворуській державі.

Проте стати «над ситуацією» митрополит Фотій не зміг. Зайнявши київську митрополічу кафедру в той час, коли між Московським і Литовським князівствами йшла війна, він встав на сторону однієї з ворогуючих сторін і вже одним цим прирік Київську митрополію на розділення. Саме діяльність Фотія, у його прагненні об'єднати Руську Церкву виключно навколо і в інтересах Москви, його політична однобічність і ангажованість призвели, у кінцевому наслідку, до поділу Руської митрополії на Київську та Московську. Фотій не міг зберегти церковну єдність, оскільки не був політично нейтральним. Він вів церковну політику в фарватері державних інтересів московського великого князя, фактично спровокувавши ВКЛ на пошук шляхів до нейтралізації впливу Московської держави на православних підданих Русько-литовського князівства. У такій ситуації єдиним виходом для ВКЛ вбачалося обрання окремого та незалежного від Москви Київського митрополита. Це виглядало тим більш логічно, що історичний Київ – кафедральне місто Київської митрополії – входив до складу Русько-литовської держави.

Але чи міг митрополит Фотій, людина непересічна й талановита, діяти інакше? Пам'ятаємо, що Фотій був візантієць за походженням і, головне, за вихованням та способом мислення. Він був цілком відданий інтересам своєї батьківщини, діяв в її інтересах, з цією метою був поставлений Константинополем на Київську митрополічу кафедру і направлений до Москви. Саме Москва, а не ВКЛ, була в сфері політичних і фінансових (а по тому – й церковних) інтересів Візантійської імперії, яка на той час втратила значну частину своєї території і матеріальних багатств.

Фотій не був винний у симонії в класичному значенні цього слова, як його – цілком, однак, справедливо – звинувачували опоненти. Отримавши в Константинополі конкретне політичне доручення, будучи цілком відданим Візантії, він не наважився його порушити, тому й не зміг однаково дбайливо ставитися до обох частин Київської митрополії, хоча і намагався зберегти єдність кафедри так, як він це розумів, і певною мірою був заручником політичної ситуації.

Церковне розділення Київської митрополії на початку XV ст. мало вагоме значення для історії православної Церкви на Русі не тільки в цей період, а й загалом в історії Руської Церкви, оскільки значною мірою відобразило (й започаткувало) майбутні тенденції до більш глибокого й остаточного розділення Руської митрополії на Київську та Московську, а відтак – на формування окремих самостійних Української та Російської помісних Церков. Розділення митрополічної кафедри часто зумовлювалися амбіціями світської влади та політичними подіями, однак і очільники православної Церкви за власною волею чи поневоле були активними учасниками політичних відносин між Литовською Руссю та Московським князівством.

References

- Bobrov, A. (2001). *Letopisnyi svod mitropolita Fotyia* [Chronicle of Metropolitan Photius]. *Труды отдела древнерусской литературы*. Т. 52. С. 90–130. Saint Petersburg, Russia.
- Ioannidis, N. (2008). *Otnosheniya Konstantynopolskoi Tserkvi s Rossyey v XV v.* [Relations between the Church of Constantinople and Russia in the 15th c.]. *Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы международной научно-богословской конференции*. С. 213–230. Moscow, Russia.
- Isichenko, I. (1999). *Istoriia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini: Konspekt lektsii dlia studentiv dukhovnykh shkil* [History of the Church of Christ in Ukraine: Synopsis of lectures for students of theological schools]. Kharkiv, Ukraine.
- Lomize, E. (1994). *Konstantinopolskaia patriarkhiya i tserkovnaia politika imperatorov s kontsa XIV v. do Ferraro-Florentyiskoho sobora (1438–1499)* [The Patriarchate of Constantinople and the Church Policy of the Emperors from the End of the 14th c. to Ferrara-Florence Cathedral (1438–1499)]. *Византийский временник*. № 80. С. 98–116. Saint Petersburg, Russia.
- Lurie, V. (2009). *Russkoe pravoslavie mezhdru Kievom i Moskvoi: Ocherk istorii pravoslavnoi traditsii mezhdru XV i XX vekamy* [Russian Orthodoxy between Kyiv and Moscow: An Essay on the History of the Orthodox Tradition between the 15th and 20th c.]. Moscow, Russia.
- Peleshenko, Yu. (2012). *Ukrainska literatura piznoho Serednovichchia (druga polovyna XIII – XVI st.): Dzherela. Systema zhanriv. Dukhovni intentsii. Postati* [Ukrainian literature of the late Middle Ages (the second half of the 13th – the 15th c.): Sources. System of genres. Spiritual intentions. Figures]. Kyiv, Ukraine.

Turilov, A. (2006). Hryhoriy Tsamblak [Gregory Tsamblak]. *Православная энциклопедия*. Т. 12. С. 583–592. Moscow, Russia

Ulianovskyi, V. (1994). *Istoriia Tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini*. Knyha 1: Seredyna XV–XVI stolittia [History of the Church and religious thought in Ukraine. Book 1: Middle of the 15th – the 16th c.]. Kyiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, головний редактор науково-вог альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy – Ph.D. in Historical Sciences, chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, at the T.G. Shevchenko “Chernigiv Collegium” National University (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

Чистяков Володимир Олександрович – аспірант Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Chistyakov Volodymyr – postgraduate student of the T.G. Shevchenko National University «Chernigivsky Collegium», Department of World History and International Relations (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: vchistyakov96@gmail.com

ACTIVITY OF METROPOLITAN PHOTII AND THE PROBLEM OF DIVISION OF THE KYIV METROPOLIS BETWEEN THE MOSCOW STATE AND THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

*The purpose of the article is to highlight the problematic church-political events that took place in the process of the division of the Kyiv Metropolis in the early 15th c. Then the permanent military-political conflict between Muscovy and the GDL was supplemented by a religious and spiritual struggle for the «heritage of Kievan Rus». Church hierarchs were also involved in this conflict – Metropolitans Photii and Gregory Tsamblak. **The research methodology** is based on the use of both general scientific and specialized methods, such as historical-genetic, historical-comparative, structural, biographical, historiographical, etc. **The novelty** of the work lies in the analysis of a set of complex circumstances, factors and reasons that prompted Metropolitans Photii and Gregory Tsamblak – each from the position of the authorities and episcopate of the state in which they were – to preserve the integrity of the Kyiv Metropolis, and later – to the first division of the Russian Church and the separate existence of metropolitan sees in Kyiv and Moscow. The main church-political processes of that time are described in detail, a number of hypotheses are put forward regarding the problematic issues in this context. The analysis, synthesis of historical facts and views of researchers made it possible to make following **conclusions**. Firstly, church hierarchs were often forced to voluntarily or under pressure to take a certain political side – as was the case with Metropolitan Photii, who sabotaged, despite certain canonical and objective circumstances, the existence of the Kievan Metropolitan See separate from Moscow. Secondly, an important factor, despite the political weakening of Byzantium, was the Patriarchate of Constantinople, which tried to balance between two sides, often unsuccessfully. Finally, the formation of the metropolitan see in some states on the territory of former Rus was a natural phenomenon of the maturity of late feudal states, however, these problems were not always solved peacefully and canonically. The ecclesiastical division of the Kyivan Metropolis in the early 15th c. was of great importance for the history of the Orthodox Church in Rus not only in this period, but also in the history of the Russian Church in general, as it largely reflected (and initiated) future trends towards a deeper and final division of the Rus Metropolis into Kyiv and Moscow, and thus – the formation of separate independent Ukrainian and Russian local churches.*

Key words: Metropolitan Photii, Gregory Tsamblak, Kyiv Metropolis, Byzantium, Patriarchate of Constantinople.

Дата подання: 10 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 9 серпня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В., Чистяков, В. Діяльність митрополита Фотія та проблема розділення Київської митрополії між Московською державою та Великим князівством Литовським. *Сіверянський літопис*. 2022. № 3. С. 26–38. DOI: 10.5281/zenodo.7235966.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. and Chistyakov, V. (2022). Diialnist mytropolyta Fotiia ta problema rozdillennia Kyivskoi mytropolii mizh Moskovskoiu derzhavoiu ta Velykym kniazivstvom Lytovskym [Activity of Metropolitan Photii and the problem of division of the Kyiv Metropolis between the Moscow state and the Grand Duchy of Lithuania]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 26–38. DOI: 10.5281/zenodo.7235966.